

УДК 72.03 (477.8)

д.арх., проф. Ричков П.А.

*Національний університет водного господарства
та природокористування (м. Рівне),
Люблінська Політехніка (м. Люблін, Польща).*

к.арх., доц. Потапчук І.В.

*Національний університет водного господарства
та природокористування (м. Рівне).*

Господарські чинники структурування українських міст допромислової доби (XV-XVII ст.)

Стаття присвячена проблематиці своєрідності розпланування українських міст в залежності від домінування тих чи інших господарських чинників, притаманних даним поселенням. Розглянуті особливості господарської діяльності допромислової доби, як періоду найменшого впливу на природно-ландшафтне середовище міських утворень. Встановлений ступінь збереження таких похідних чинників господарювання як штучні водойми та викладені пропозиції по їх відновленню та збереженню.

Ключові слова: Господарські чинники, українські міста, допромислова доба, розпланувальна структура, ринкова площа, водяні млини, стави.

Актуальність проблеми. В історії містобудування досить поширеним є твердження, що міста як суспільне явище почали з'являтися вже тоді, коли з натурального сільського господарства і різноманітних природозалежних промислів стала виокремлюватися переробна та реміснича діяльність, що в свою чергу стимулювало виникнення товарно-грошових відносин. І хоча насправді міста виростили ще й як адміністративно-політичні та військово-гарнізонні осередки, їх благополуччя дійсно базувалося в першу чергу на господарсько-виробничій сфері та торгівлі. В цьому сенсі міста стали відігравати важливу роль „посередників” між суспільним виробництвом та споживанням, забезпечуючи ефективний товарообмін. І хоча в допромислову добу сукупні впливи господарської діяльності на містобудівні процеси помітно поступалися перед іншими факторами (природно-ландшафтними, комунікаційними, фортифікаційними), вони були доволі істотними і пов'язувалися передовсім з характером та інтенсивністю виробництва і, відповідно, з характером та інтенсивністю товарообміну. В багатьох випадках сліди цих впливів збереглися в розпланувальній „пам'яті” історичних міст України ще й до сьогодні. Тому актуальним вбачається питання виокреслення та дослідження господарських чинників допромислового періоду розвитку українських міст, формулювання

номенклатури даних чинників та виявлення їх впливу на розвиток просторового структурування поселень.

Стан досліджень проблеми. Дослідженню даної проблематики в тій чи іншій мірі присвячені праці Алфєрової Г.В. та Харламова В.А. [1], Ричкова П.А. [2, 3], Саса П.М. [4], Носар І.В [5]. Окремі питання, що дотично торкаються теми роботи висвітлені в працях польських дослідників [6, 7]. Проблема побіжно окреслюється також в ряді дисертаційних досліджень [8 - 13]. Окремі відомості стосовно розпланування та опису українських поселень XV - XVIII ст. почерпнуті з архівних джерел [14 - 18].

Мета та завдання статті. Стаття має на меті встановити які саме господарські чинники були визначальними в формуванні планувального структурування розглядуваних міст допромислової доби та яким чином вони впливали на розвиток і забудову поселень; дослідити стан збереженості даних чинників в процесі еволюції міст; розкрити суть проблеми збереження та відновлення окремих господарських утворень в сучасному функціонуванні поселень. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: встановити номенклатуру господарських чинників; проаналізувати старовинні та сучасні плани українських поселень, описові літературні та архівні джерела; розкрити значення господарської діяльності для функціонування історичних міст та довести необхідність збереження, відновлення та ревіталізації втрачених елементів міського середовища.

Виклад основного матеріалу. Успішний розвиток різних ремесел та дотичних промислів став передумовою інтенсивного урбанізаційного процесу на українських теренах Польщі та Литви протягом XV - XVII ст. Зокрема, як свідчать статистичні обрахунки на основі давніх актових першоджерел, в українських містах в складі Великого князівства Литовського на кінець 60-х років XVI ст. нараховувалося більше 130 спеціальностей в різних галузях міського господарства та торгівлі [4, с.57].

Звичайно, більшість міст протягом XV -XVIII ст. мали виражений ремісничо-аграрний профіль. Їх економічний розвиток вирішальним чином залежав від сільської округи, користаючись з її продукції та сировини. Переважна більшість міських ремесел була напряду пов'язана з переробкою продукції сільського господарства і тому по відношенню до нього була безпосередньо залежною „надбудовою”. Чим менше було місто, тим більша частка його економічної структури залежала від аграрного сектора, тим слабкішою була в ньому доля товарного способу виробництва і тим відчутнішу роль відігравав натуральний обмін з селом.

Підтвердженням тісної економічної залежності міста від села і від навколишнього природного ресурсу можуть слугувати такі суто „міські” актови

документи як магдебурзькі грамоти. В переважній їх більшості законодавець поряд з наданням міській громаді особливих юридичних прав та привілеїв щодо самоврядування часто передбачає права володіння та користування суміжними з містом угіддями. Наприклад, в магдебурзькій грамоті Кременцю, наданій в 1438 році великим князем литовським Свидригайлом на ім'я призначеного ним війта, буського німця Юрка, серед іншого було зазначено наступне: "...а еще вольно ему в реках, и в лесах, и в сеножатых, и ку будованю сено сечи, и дерево рубити, и паства товару ... а еще стрела вольна - ловиты и стреляты всякже зверыны... а отмерили и дали есьмо ланов к месту от города: с одной стороны до Белой Крыницы и до реки Иквы поля, и сеножати и лесы, и дубровы, на другую сторону до Маневское дороги... то все к месту: лесы, дубровы, и сеножати, и селища: и вси входы и приходы; от еще дали... ку его войтовству село Денятын со всимы пожитками, и з мыты, и ставы, и ставищи, из полямы, и з пашнямы, и з сеножатми, и з лесы, и з дубровами, и з реками, и з потоки, и з крыницами, и з ловы, и з ловищы, и з бобровыми гоны" [14, с. 4-5]. Аналогічного змісту записи зустрічаються також в документах купівлі-продажу міст, містечок, сіл, коли від одного власника до іншого окрім самого поселення переходила прилегла сільська округа.

Питання про те, яким чином і в якій мірі рівень розвитку ремесел, чи то навпаки аграризації конкретного міста, впливав на формування його розпланувальної структури, має з'ясовуватися в першу чергу через призму співвідношення населення, зайнятого в ремісничо-товарному виробництві разом з торгівлею, і населення, зайнятого в сільськогосподарському секторі. Доля сільськогосподарського сектора була найбільшою у відносно невеликих містах та містечках, котрі засновувалися переважно на базі сільських поселень. В таких випадках ця доля досягала відчутної, незаперечної переваги. Так, наприклад, в період 1570-1576 років за статистикою податкових реєстрів зайнятість міського населення сільським господарством і в малих, і в середніх волинських містах була приблизно однаковою і складала від 55,3% до 88%. Лише в Острозі, що був на той час найбільшим приватновласницьким містом, вона була на рівні 22% [4, с. 147]. Приблизно ті самі цифри були притаманні і містам галицької та белзької земель, де за підрахунками польських дослідників в XVII ст. середній процент ремісничого населення складав відповідно 28 та 30% [6, с. 432]. Саме цією статистикою, як нам видається, пояснюється те, що для малих та середніх міст була властива просторово-розріджена, дисперсна структура з низькою щільністю забудови, з нерегулярною, мальовничою вуличною сіткою, з наявністю великої кількості садів та городів в межах міста і особливо на передмістях. В таких містечках їх приналежність до міського типу поселень фіксувалася лише наявністю ринкової площі з деякими ознаками регулярності. Таким чином

опосередковано можна констатувати, що аграрний характер міста так чи інакше сприяв появі симбіозних (регулярно-нерегулярних) розпланувальних схем.

У великих містах (Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк та ін.), аграрний елемент був представлений значно слабше, і тому з подальшим розширенням ремісничого виробництва цей елемент повністю витіснявся на передмістя. В підсумку відчутно змінювалося співвідношення поміж ділянками з низькою та високою щільністю забудови. По мірі наближення до міського центру вона зростала. Однією з причин такого явища було зрозуміле тяжіння до ринку, що відігравав роль потужної доцентрової сили. Навколо ринкової площі мешкала найзаможніша частина ремісництва та купецтва, а з послабленням магдебурзьких унормувань також ще й шляхта та духовенство. Відмінності просторової локалізації окремих плаців фіксувались, до речі, не випадково в розмірах податків на домоволодіння. Наприклад, в Бродах ті, хто тримав будинки на ринку виплачували власнику вісім з половиною грошів, а ті, хто мешкав по вулиці або на передмісті - шість грошів [7, с.15].

Давня картографія переконливо засвідчує, що в середньовічному місті приміщення виробничого призначення творили органічну „амальгаму” з помешканнями. Різноманітні ремісничі майстерні чітко не артикулювалися в міській забудові, за винятком хіба що тих об'єктів, які були пов'язані з явно шкідливим виробництвом з відчутним забрудненням міського середовища. Житлово-виробничий функціональний симбіоз зумовлювався в першу чергу розпорошеністю і великою кількістю ремісничо-цехових структур, в яких домінував сімейний організаційний принцип. Так на початку XVII ст. у Львові існувало близько 750 цехових майстерень і ще приблизно стільки ж нелегальних виробників, так званих „партачів”. І це при тому, що в цьому місті нараховувалося всього в той час 39 цехових організацій [6, с.432, 435].

Навіть в потужних містах-фортецях, що створювалися в XVII ст. на підставі регулярних розпланувальних схем з наперед продуманою, ідеалізованою композицією плану не завжди вдавалося вийти на оптимальний рівень співвідношення економічного потенціалу міста і необхідного для нього міського просторового ресурсу. Так, частково реалізований унікальний містобудівний задум в Бродах виявився явно надмірним з точки зору корисних міських територій, їх відповідності можливостям освоєння нової міської території, навіть зважаючи на запрошення С. Конєцпольським іноземних поселенців: шотландців, вірмен, греків. Майже століття знадобилося для того, щоби величезна територія всередині міського оборонного кордону була освоєна, причому східна її частина навіть отримала назву "нового міста" - явне свідчення значного відставання у часі. Більш вдалим в цьому відношенні був приклад Станіслава, в якому вже на перших етапах його існування практично вся

внутрішня територія була щільно заповнена ринком, рядовою житлово-ремісничою забудовою, низкою культових споруд і пізнішим доповненням палацової садиби Потоцьких [3, с.201-203].

Другим важливим проявом економічно-виробничого потенціалу міста у формування його просторової організації був характер і інтенсивність товарообміну. Торгівля загалом була найпотужнішою рушійною силою в урбанізаційних процесах і водночас їх невід'ємною функцією, навіть, якщо той чи інший товар не продукувався в містах. Забезпечення необхідних умов для торгівельних операцій зумовлювало необхідність появи і розвитку відповідних розпланувальних елементів в містобудівних структурах. Звичайно, в першу чергу мається на увазі ринкова площа. Якщо інтенсивність і характер виробництва в містах відбивалися в таких параметрах як щільність ремісничої забудови, то інтенсивність торгівельних операцій в містах відображалася в першу чергу на формуванні їх поліфункціональних громадських центрів, при визначенні конкретних параметрів відкритих просторів і спорудженні необхідних торгівельних об'єктів (торгові ряди, лавки, товарні склади, контрольна вага, тощо). Ринкова площа стала обов'язковим атрибутом міста і навіть його найсуттєвішою ознакою.

Типовим явищем була моністична модель інтеграції ринку в містобудівну структуру, що було зумовлено його композиційним домінуванням, коли ринкова площа тяжіла до геометричного центру міста. Однак з часом торгівельні функції ускладнювалися, розщеплюючись на спеціалізовані групи відповідно до товарного профілю. Якщо в невеликих містечках на ринках спостерігався виразний універсалізм торгівлі, то в великих містах для торгівлі в ярмаркові дні продажі деяких видів сировини і продукції все частіше виносилися на передмістя, або ж для них відводилися окремі площі (в Дубно, наприклад, поряд з ринком існувала Сінна площа [15]).

В XVII ст. разом з масовою появою так званих „нових міст” спостерігається містобудівні акції по створенню „ринків-двійників”. Їх поява стала об'єктивною реакцією на екстенсивне соціально-економічне зростання міст, що вступало в протиріччя з наявними територіально-просторовими ресурсами. Іншими словами, міста мали скинути стару „шкіру”, в якій було вже затісно, й далі нарощувати свою інфраструктуру. При цьому, однак, роль нових ринкових площ залишалася підпорядкованою - і в силу свого генезису, і в силу виконуваних функцій, і за характером просторових зв'язків зі старим ринком. І чим активніше торгівельно-ярмаркові функції виносилися на приміські території, тим відчутніше зростала адміністративно-репрезентативна роль „старих” ринків, котра в непоодиноких випадках збереглася в

західноукраїнських містах (Львів, Бережани, Івано-Франківськ, Чернівці, Самбір, Дубно та ін.).

Відсутність достатнього картографічного матеріалу не дозволяє нам робити детальний аналіз і однозначні узагальнення стосовно виробничо-господарської топографії українських міст майже до середини XVIII ст. Разом з тим широкомасштабні заходи по укладанню фіксаційних планів як лівобережних, так і правобережних міст з ініціативи російської адміністрації, лишили по собі дуже цікавий картографічний матеріал, що дає можливість з'ясувати типові об'єкти виробничого призначення, що наносилися на таких планах. Так, зокрема, на плані Старокостянтинова від 1794 року з доволі розлогим переліком відтворених об'єктів до виробничо-господарської групи належать: на території замку (!) - пивоварня і конюшня, в самому містечку - „мірниця хлібна" на ринковій площі, кузні, скотобійня, на передмістях - (господарський двір) княгині Любомирської, корчми, „подворок" якогось доктора Ріхарда [16]. Не включено до переліку але зафіксовано на плані щонайменше 7 водяних млинів. На плані Ізяслава (Заславля) показані винниці, пивоварні, чотири водяних млини на р. Горинь, господська молотильня, фільварки [17]. Можна згадати і відомий план Києва, виконаний в 1695 році І. Ушаковим, на якому нанесено доволі характерні зображення 17 водяних млинів, що були влаштовані на правих притоках Дніпра [1].

Відчутні зміни в просторовій локалізації виробничих об'єктів принесла з собою хвиля містобудівних трансформацій в містах, пов'язаних зі спробами впровадження регулярних генеральних планів з боку російської адміністрації. Спочатку цей процес охопив Лівобережжя та південь, а з початком XIX ст. дійшов і до Волині та Поділля. З точки зору господарських та торговельних функцій ці регулятивні спроби виливалися в певні новації. Як правило, старі ринкові площі та їх безпосереднє оточення підлягало толерантній розпланувальній консервації. Разом з тим значно більші міські території зі слабкішою і невпорядкованою інфраструктурою підпадали під жорсткі регуляторні заходи, складовою частиною яких було створення нових площ, в тому числі для торгівлі, та відведення спеціальних зон для започаткування нового виробництва. Так, наприклад, перший генплан Рівного передбачав відведення спеціальної зони на лівому березі р.Устя для двох нових заводів - шкіряного та свічного, які мали доповнити вже наявні в місті підприємства - цегельню та суконну фабрику [18]. Подібні приклади можна розглядати як перші, фрагментарні, але досить показові спроби містобудівного виокремлення виробництва в окрему просторову зону.

Суттєве значення для функціонування міст мала також господарська діяльність, пов'язана зі створенням штучних водоймищ - ставів. Оскільки в

переважній більшості випадків міста засновувалися на березі річок, цей природний ресурс використовувався доволі активно і різнобічно. Його загосподарювання здійснювалося як з огляду на економічно вигідне зариблення таких ставів, так і задля використання гідроенергетичного ресурсу для водяних млинів. В деяких містах стави утворювали цілі каскади штучних водоймищ шляхом відсипки земляних гребель. Таким чином підвищувалася до того ж обороноздатність міста, оскільки значна частина його кордону омивалася водою. Найпоказовіший приклад в цьому відношенні демонструє Старокостянтинів, стара частина якого, розташована на мисоподібному межиріччі річок Случі та Ікопоті, більш ніж на три чверті свого периметру межувала з розлогим ставом. Аналогічна ситуація спостерігалася також довгий час в Олиці, стара частина якої теж локалізувалася на півострівному межиріччі.

Отже, говорячи про характер господарських чинників, їх роль та особливості впливу на структурування історичних міст, можна сказати, що номенклатура даних чинників включає сільськогосподарський (наявність в містах с/г угідь - городів, сіножатей, луків) та гідрографічний (штучні водойми - стави) фактори. Сюди ж віднесемо похідні чинники - наявність на територіях поселень боліт, влаштування гребель, мостів та водяних млинів. (Див. рис. 1)

Висновки. Таким чином, в контексті підведення підсумків можна зауважити, що на сьогодні у більшості випадків старі стави втрачені (Володимир, Олика, Дубно, Острог, Проскурів, Бердичів, Ізяслав, Рівне та ін.). Однак там, де вони ще існують (Старокостянтинів, Межиріч Острозький, Млинів, Тернопіль) маємо добру можливість переконатися в доцільності існування такого елементу в загальноміській розпланувальній структурі. Вся ця, умовно кажучи, „господарсько-гідротехнічна” спадщина робить доволі актуальною постановку питання про можливість та доцільність відтворення в майбутньому подібних об'єктів в ландшафті історичних міст [5]. Тим більше, що ця проблема має багатоаспектний характер, зачіпаючи екологічні, комунікаційні, ландшафтно-рекреаційні, ресурсно-енергетичні, зрештою навіть естетичні складові функціонування міських організмів.

Навіть у тих містах, де стави давно не існують, їх присутність в минулому зафіксована усталеними напрямками стародавніх приміських комунікацій, які зазвичай адаптувалися до штучних гідротехнічних споруд (гребель), по верху яких облаштовувалися важливі приміські шляхи. І сьогодні в непоодиноких випадках ці комунікаційні напрямки зафіксовані в існуючих дорогах та мостових переходах, продовжуючи виконувати роль головних транспортних артерій міста. Всі ці численні прояви містобудівної „пам'яті”, як виявляється, мають набагато витриваліший характер в порівнянні з об'єктами звичайного будівництва. Їх виявлення, збереження і пізнавальна „реабілітація” суть одне з завдань історико-архітектурної науки.

Рис. 1. Господарські чинники розпланування міських поселень (за планами кінця XVIII століття)

1 - природна водойма, 2 - штучна водойма, 3 - заболочена місцевість, 4 - квартали, 5 - місце розташування ринку, 6 - локалізація штучних водойм та оборонювані ними території, 7 - межі міста з передмістями, 8 - головна природно-композиційна вісь (водойма), 9 - головна планувальна вісь, 10 - орієнтація планувальної осі на штучні водойми.

Використана література

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. - К., 1982. - 160с.
2. Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV - XIX веков. Автореф. дис... докт. архитектуры. - М., 1993. - 46с.
3. Ричков П. А. Містобудівна еволюція Станіслава у XVII - XIX ст. // Архітектурна спадщина України. - К., 2002. - Вил.5. - С.201-203.
4. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. - К., 1989. - 231 с.
5. Носар І.В. Штучні водойми в структурі історичних волинських поселень // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Першої всеукраїнської конференції... К., 2005. - С.74-75.
6. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. - Wrocław i.i., 1986. - 674 s.
7. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. - Lwów. 1865. - 198 s.
8. Єгоров Ю.І. Принципи архітектурно-ландшафтної організації історичних міст України (на прикладі міста Умань): автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.04 / Ю.І. Єгоров ; Київ. нац. ун-т буд-ва та архіт. — К., 2008. — 20 с. — укр.
9. Черкасова К.Т. Збереження та реабілітація архітектурної і містобудівної спадщини історичних міст північного сходу України : автореф. дис. ... д-ра архіт.: 18.00.01 / К. Т. Черкасова; Харк. нац. ун-т буд-ва та архіт. - Х., 2012. - 35 с. - укр.
10. Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України XVIII - початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Криськов Андрій Анатолійович ; Держ. ВНЗ "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". - Переяслав-Хмельницький, 2015. - 40 с.
11. Штанько О.Ф. Луцький магістрат XVI - першої половини XVII століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Штанько Оксана Федорівна ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. - Луцьк, 2015. - 20 с.
12. Кутузова Т.Ю. Закономірності композиційного розвитку регулярних історичних розпланувань в містах України [Текст] : автореф. дис. ... канд. архітектури : 18.00.01 / Кутузова Тетяна Юріївна ; Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури. - Київ, 2016. - 21 с. : рис.
13. Рибчинський О.В. Формування і ревіталізація середмість історичних міст України: автореф. дис. ... д-ра архіт.: 18.00.01 / Рибчинський О.В.; Нац. ун-т. "Львівська Політехніка". - Львів, 2017. - 34с.
14. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора

древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - К., 1869. - Ч.5. Акты о городах (1432-1798). - Т.1. - 637 с.

15. Російський державний воєнно-історичний архів (РДВІА, м. Москва). Ф.418, оп.1. сп.650. „План города Дубно". 1824 г.

16. РДВІА, ф.ВУА, сп.22607. "План города Старого Константинова... на 1794 год".

17. Російський державний історичний архів (РДІА, м. Санкт-Петербург), ф.418, сп.641, а. 1. „План города Заславля повіту Кржеменицького..."

18. РДІА, ф. 1293, о.166, сп.78,79,81. „План Волынской губернии города Ровна". 1845р.

Аннотация

Статья посвящена проблематике своеобразия планировки украинских городов в зависимости от доминирования тех или иных хозяйственных факторов, присущих данным поселениям. Рассмотрены особенности хозяйственной деятельности века, предшествующего промышленному, как периода, который наименее влиял на природно-ландшафтную среду городских образований. Установлена степень сохранности таких производных факторов хозяйствования как искусственные водоемы и изложены предложения по их восстановлению и сохранности.

Ключевые слова: Хозяйственные факторы, украинские города, допромышленная эпоха, планировочная структура, рыночная площадь, водяные мельницы, пруды.

Annotation

The article is devoted to the problem of the peculiarity of the planning of Ukrainian towns, depending on the dominance of economic factors native these settlements. Peculiarities of the influence of economic activity are considered before the industrial era, as the period of the least influence in the natural-landscape environment of urban formations. The degree of preservation of such derivative factors of management as artificial reservoirs is set and the propositions for their restoration and conservation are offered.

Key words: economic factors, ukrainian towns, pre-industrial days, planning structure, market Square, water mills, ponds.